

Piotr Jacek Krzyżanowski

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

ORCID: 0000-0002-2341-8106

pkrzyzanowski@ajp.edu.pl

Zigeunerlager w KL Auschwitz-Birkenau i jego likwidacja. W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń

Wstęp

Na temat KL Auschwitz-Birkenau napisano już bardzo wiele. Powstały o nim publikacje wspomnieniowe, filmy i audycje radiowe. Historii funkcjonującego w jego ramach obozu romskiego (Zigeunerlager) badacze poświęcili natomiast jak dotąd niewiele miejsca. Wynika to z faktu, że ludobójstwo Romów i Sinti przez długi czas pozostawało poza głównym nurtem badań nad historią drugiej wojny światowej. Eksterminację tych grup w KL Auschwitz-Birkenau poprzedziło wydanie 16 grudnia 1942 r. przez Heinricha Himmlera tzw. dekrety oświęcimskiego. Na jego podstawie Romowie i Sinti z Trzeciej Rzeszy oraz terenów podbitych deportowani zostali do KL Auschwitz-Birkenau i wyizolowani w specjalnie dla nich utworzonym Zigeunerlager. Istniał on przez siedemnaście miesięcy. Między marcem 1943 a czerwcem 1944 r. trafiło tam łącznie ok. 22,6 tys. Romów i Sinti, z których życie straciło ponad 19,3 tys. Pojedyncze osoby zostały rozstrzelane po próbie ucieczki¹. W sierpniu 2024 r. minęło osiemdziesiąt lat od przystąpienia Niemców do likwidacji obozu romskiego. Zagazowano wówczas ponad 3 tys. Romów i Sinti².

¹ M. Zimmermann, *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007, s. 415.

² R. Rose, „Den Rauch hatten wir täglich vor Augen”. *Der nationalsozialistische Völkermord an den Sinti und Roma*, Verlag das Wunderhorn und Dokumentations- und Kulturzentrum Deutsche Sinti und Roma, Heidelberg 1999, s. 218–233.

Wydarzenie to stało się dla autora inspiracją do pochylenia się nad tytułowym zagadnieniem.

Konstrukcja tekstu ma charakter chronologiczno-problemowy. Tytułowe zagadnienie przedstawiono w oparciu o przechowywane w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej materiały źródłowe byłej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (m.in. opracowanie Jerzego Ficowskiego pt. *Zagłada Cyganów*³), a także materiały źródłowe zebrane przez autora podczas kwerend archiwalno-bibliotecznych w NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln w 2023 r. oraz w NS-Dokumentationszentrum München w 2024. Szczególnie cenne źródło wiedzy o Zigeunerlager stanowią opublikowane wspomnienia byłych więźniów KL Auschwitz-Birkenau: Miklósa Nyiszlego⁴, Krystyny Żywulskiej (właśc. Sonii Landau)⁵, Wiesława Kielara⁶ i Seweryny Szmaglewskiej⁷. Na użytek tekstu wykorzystano również wywiady przeprowadzone przez autora z przedstawicielami społeczności romskiej: ocalałym z zagłady Edwardem Dębickim oraz Władysławem Kwiatkowskim, który kieruje Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu.

Autor używa w tekście określenia zbiorczego *Romowie i Sinti*. Sinti są grupą etniczną zbliżoną do Romów, a zamieszkują głównie na terenach niemieckojęzycznych⁸.

Historia Zigeunerlager w KL Auschwitz-Birkenau

16 grudnia 1942 r. Heinrich Himmler podpisał dekret o osadzeniu Romów i Sinti w Auschwitz-Birkenau. W myśl dokumentu wszyscy należący do tych grup oraz tzw. cygańscy mieszańcy z obszaru Trzeciej Rzeszy mieli być aresztowani i wysłani do Auschwitz niezależnie od wieku i płci. 19 stycznia 1943 r. Himmler przedstawił dodatkowe wytyczne odnośnie do konfiskaty majątku deportowanych, a 29 stycznia Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) wydał zarządzenie o aresztowaniu wszystkich Romów i Sinti w Trzeciej Rzeszy i obszarach okupowanych, a następnie zgładzeniu ich w obozach koncentracyjnych. Pierwszy transport dotarł do głównego obozu Auschwitz-Birkenau (zwanego też *Stammlager*) 26 lutego 1943 r. Przyjechało w nim ok. 1,7 tys. Romów i Sinti z Prus Wschodnich, którzy uprzednio osadzeni byli w getcie w Białymstoku. Wszyscy trafili do bloku nr 18 obozu centralnego.

Ponieważ w grupie tej stwierdzono przypadki tyfusu plamistego, przywiezione w niej osoby nie zostały zewidencjonowane, a większość z nich zgładzono 23 marca 1943 r. w komorze gazowej⁹. Kolejne transporty Romów i Sinti kierowane były już

³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce [dalej: AIPN GK], 162/572, Opracowanie Jerzego Ficowskiego *Zagłada Cyganów. Obóz cygański w Oświęcimiu*, k. 1–13.

⁴ M. Nyiszli, *Byłem asystentem doktora Mengele*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 1996.

⁵ K. Żywulska, *Przeżyłam Oświęcim*, Dom Wydawniczy „Tchu”, Warszawa 2004.

⁶ W. Kielar, *Anus Mundi. Wspomnienia oświęcimskie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976.

⁷ S. Szmaglewska, *Dymy nad Birkenau*, Czytelnik, Warszawa 1968.

⁸ Zob. P. Popieliński, P.J. Krzyżanowski, *Upamiętnianie zagłady Sinti i Romów przed i po zjednoczeniu Niemiec – wstęp do problematyki*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2020, nr 28, s. 12–13.

⁹ K. Żywulska, *Przeżyłam...*, s. 242.

bezpośrednio do obozu romskiego. Najliczniejszą grupą było wśród nich ponad 14 tys. osób przywiezionych z Niemiec i Austrii. Według Joanny Talewicz-Kwiatkowskiej to prawie dwie trzecie spośród wszystkich deportowanych do obozu. Drugą pod względem liczebności grupą więźniów w Zigeunerlager było 4,5 tys. Romów z Protektoratu Czech i Moraw, a trzecią – 1,3 tys. polskich Romów. Generalnie w 1943 r. w obozie tym osadzono 18 736 osób, a w 1944 trafiło do niego 2027¹⁰.

Zigeunerlager był jednym z kilku obozów, które powstały na terenie wioski Brzezinka (niem. *Birkenau*), z której już latem 1941 r. wysiedlono mieszkańców¹¹. O organizacji i funkcjonowaniu Zigeunerlager w KL Auschwitz-Birkenau świadczą nieliczne zachowane dokumenty, wśród których najważniejsze są obozowe księgi ewidencyjne Romów i Sinti. Odtworzenie organizacji i funkcjonowania obozu, a także panujących w nim warunków możliwe było zatem głównie dzięki relacjom byłych więźniów. Jako pierwszy informacje te zebrał i opracował Jerzy Ficowski¹².

Usytuowany na odcinku B IIe Zigeunerlager zajmował przestrzeń o wymiarach ok. 150×750 m. Był to teren błotnisty, niemal zupełnie pozbawiony roślinności. Budowa, w której uczestniczyli więźniowie obozu centralnego Auschwitz-Birkenau, rozpoczęła się zimą, pod koniec 1942 r. Prace posuwały się szybko i już na początku marca 1943 r. obóz był gotowy do przyjęcia pierwszych więźniów. Przeznaczono dla nich 32 drewniane baraki będące pierwotnie stajniami dla koni. Zaadaptowano je, budując trzypiętrowe prycze z desek i zakładając przewody kominowe. W każdym z baraków przebywało do tysiąca więźniów, przy czym wyodrębniono po jednym specjalnym budynku dla niemowląt i dzieci. Część dawnych stajni w obrębie obozu romskiego przeznaczono na inne cele: kancelarie, magazyny i szpital obozowy. W pobliżu tego ostatniego usytuowana została pracownia naczelnego lekarza Zigeunerlager, dr. Josefa Mengele. Na terenie obozu znajdowała się także kantyna, z której mogli korzystać bogatsi więźniowie. Zigeunerlager początkowo nie był ogrodzony i dopiero w lipcu 1943 r. otoczono go płotem elektrycznym. Od wschodniej strony graniczył z obozem męskim B IIId, a od zachodniej – z odcinkiem B IIIf, na którym mieścił się szpital dla mężczyzn, za tym zaś komory gazowe i krematoria, dobrze widoczne z obozu romskiego¹³. Przywożonych Romów i Sinti nie rozłączano, pozostawiano im ubrania i nie strzyżono ich. Nie byli też zmuszani do pracy poza obozem. Jak już wspomniano, jedynie nieznaczną część osadzonych w Zigeunerlager stanowili polscy Romowie, zazwyczaj ginęli oni bowiem w oblężeniach i doraźnych akcjach niemieckich formacji policyjnych i wojskowych¹⁴.

¹⁰ J. Talewicz-Kwiatkowska, *Romowie i Sinti w KL Auschwitz*, [w:] S. Kaprański, M. Martyniak, J. Talewicz-Kwiatkowska, *Romowie w KL Auschwitz*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2011 (Głosy Pamięci, 7), s. 19.

¹¹ M. Juskiewiczówna, *Tragiczny los Cyganów na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1992, t. 34, s. 83.

¹² AIPN GK, 162/572, Opracowanie Jerzego Ficowskiego *Zagłada Cyganów. Obóz cygański w Oświęcimiu*, k. 1–13.

¹³ R. Rose, *Zagłada Sinti i Romów. Katalog stałej wystawy w Państwowym Muzeum w Oświęcimiu, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma*, Heidelberg 2003, s. 241–243.

¹⁴ AIPN GK, 162/572, Opracowanie Jerzego Ficowskiego *Zagłada Cyganów. Obóz cygański w Oświęcimiu*, k. 30.

Likwidacja Zigeunerlager

W maju 1943 r. sytuacja w obozie romskim uległa gwałtownemu pogorszeniu wskutek fatalnych warunków sanitarnych. Przez długi czas nie było tam bieżącej wody i dowożono ją w beczkach, przez co wybuchały epidemie tyfusu plamistego, szkorbutu, biegunki, świerzb i wszawicy. Notowano też coraz więcej przypadków gruźlicy, a ponadto stwierdzane były przypadki choroby zwanej nomą lub rakiem wodnym (zgorzelą policzka).

W obozie znajdował się szpital, ale pracujący w nim lekarze będący więźniami nie mogli skutecznie przeciwdziałać epidemiom z powodu braku lekarstw i pomieszczeń do izolacji chorych. Te zaś posłużyły za pretekst do likwidacji Zigeunerlager. Władze obozowe postanowiły dokonać jej 16 maja 1944 r., ale podjęta przez esesmanów akcja spotkała się ze zdecydowanym oporem Romów i Sinti. Uzbrojeni w ostre narzędzia, noże, łopaty i kamienie ludzie stawili opór i zabarykadowali się w swoich barakach. Były wśród nich osoby jeszcze do niedawna służące w niemieckim wojsku. Esesmani odstąpili od podjętych działań¹⁵, ale było to tylko ich odroczenie. Wkrótce wszystkich zdolnych do pracy młodych mężczyzn przeniesiono do obozu centralnego. Znaleźli się wśród nich m.in. Romowie i Sinti, którzy służyli w niemieckiej armii, oraz ich rodziny – łącznie ok. 1 tys. osób. Wywieziono ich następnie na roboty przymusowe w głąb Rzeszy albo do obozów koncentracyjnych w Buchenwaldzie i Ravensbrück. Części z tych osób udało się przeżyć¹⁶. W Zigeunerlager pozostali więc jedynie ludzie w podeszłym wieku, chorzy, kobiety i dzieci. Ich los został przesądzony w związku z zaplanowaną i ostateczną likwidacją obozu. Blisko 2 tys. ludzi zostało zagazowanych. Na teren opróżnionego obozu romskiego sprowadzono węgierskich Żydów, a po wymordowaniu ich w komorach gazowych urządzono tam szpital kobiecy¹⁷.

Należy w tym miejscu wskazać na rozbieżności co do daty likwidacji Zigeunerlager. Przy obchodach Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti powszechnie przytacza się informację, że nastąpiło to 2 sierpnia 1944 r. Czytamy tak na przykład na stronie internetowej Muzeum Historii Żydów Polskich „Polin”¹⁸. Dzień ten wskazało też w 1996 r. Stowarzyszenie Romów w Polsce¹⁹. Tymczasem była więźniarka KL Auschwitz-Birkenau Krystyna Żywulska podała, że likwidacja obozu romskiego nastąpiła w nocy 1 sierpnia 1944 r. Z jej relacji wynika, że wszyscy zamordowani Romowie i Sinti mieli nadane numery a jako datę ich śmierci na polecenie Politische Abteilung²⁰ wpisano 1 sierpnia 1944 r. Ten sam dzień jako datę likwidacji obozu romskiego podał Hermann Langbein,

¹⁵ R. Rose, *Zagłada...*, s. 287.

¹⁶ AIPN GK, 162/572, Opracowanie Jerzego Ficowskiego *Zagłada Cyganów. Obóz cygański w Oświęcimiu*, k. 9–10.

¹⁷ Tamże, k. 10.

¹⁸ *Z perspektywy pamięci o Zagładzie Romów – spacer online po wystawie czasowej „Taki pejzaż”*, „Muzeum Historii Żydów Polskich »Polin«” [online, dostęp: 14 XII 2024]: <<https://polin.pl/pl/wydarzenie/z-perspektywy-pamieci-o-zagladzie-romow-spacer-online-po-wystawie-czasowej-taki-pejzaz>>.

¹⁹ T. Włodarczyk, *Romskie i żydowskie praktyki utrwalania pamięci zagłady*, „Studia – Konteksty Pogranicza” 2017, nr 1, s. 55.

²⁰ Politische Abteilung (Oddział Polityczny) – członek komendantury obozu podległy Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy.

nieżyjący już członek Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego²¹. W wydanych po wojnie wspomnieniach Rudolfa Hössa Jan Sehn zamieścił natomiast przypis z informacją, że nastąpiło to w nocy z 31 lipca na 1 sierpnia 1944 r.²² Warto nadmienić, że sędzia Sehn był członkiem Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz przewodniczącym Komisji Okręgowej w Krakowie i brał udział w przygotowywaniu procesów przeciwko byłym członkom załogi KL Auschwitz-Birkenau. Trudno zatem przejść obojętnie wobec informacji podanej przez wybitnego polskiego karnistę, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Likwidacja Zigeunerlager z perspektywy osiemdziesięciu lat

Jednym z nielicznych żyjących jeszcze świadków romskiego doświadczenia drugiej wojny światowej jest dziewięćdziesięcioletni Edward Dębicki, ocalały z zagłady romski poeta, kompozytor i świadek historii²³. Podkreśla on, że z perspektywy osiemdziesięciu lat na likwidację Zigeunerlager należy spojrzeć przez pryzmat pamięci o romskich ofiarach. Mówi jednocześnie o winie sprawców i zaznacza, że nie została ona rozliczona w dostatecznym stopniu. Likwidacja obozu romskiego w Auschwitz-Birkenau jest dla Dębickiego przede wszystkim oznaką apogeum hitlerowskiego ludobójstwa na terenie okupowanej przez Niemców Polski. Wskazuje, że wcześniej członkowie jego taboru byli mordowani zarówno przez Niemców, jak i ukraińskich nacjonalistów w wielu obławach na Wołyniu. Widział to na własne oczy i mówi, że trudno o tym zapomnieć. Wspomina również o głębokiej traumie wywołanej przeżyciami wojennymi, które z biegiem lat coraz bardziej i wyraźniej do niego powracają, oraz że wciąż ma przed oczyma twarze pomordowanych.

Edward Dębicki uważa, że należy pamiętać o wszystkich romskich ofiarach, także tych, które straciły życie w pozaobozowej eksterminacji. Jednocześnie podkreśla, że jest polskim Romem, a zagłada Romów jest częścią polskiego losu. Jego zdaniem nie można oddzielić ich tragedii od tego, co spotkało Żydów i Polaków. Uważa, że wszystkim ofiarom należy się jednakowa pamięć, bez zbiorowej pamięci swoją tożsamość i człowieczeństwo zatracą bowiem nie tylko Romowie²⁴.

Przykład wypowiedzi Edwarda Dębickiego pokazuje, że traumatyczne doświadczenie drugiej wojny światowej wciąż trwa i dotyczy Romów. Należy mieć na uwadze, że pamięć o eksterminacji Romów i Sinti w przeciwieństwie do ludobójstwa Żydów przez długie lata nie istniała w powszechnej świadomości. Nie oznacza to, że Romowie zapomnieli o dokonanych na nich zbrodniach. Władysław Kwiatkowski zauważa, że dopiero z perspektywy osiemdziesięciu lat widać, jak długa była droga do pełnego uznania likwidacji obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau za akt hitlerowskiego ludobójstwa.

²¹ H. Langbein, *People in Auschwitz*, The University of North Carolina Press, 2024, s. 27.

²² *Wspomnienia Rudolfa Hoessa. Komendanta Obozu Oświęcimskiego*, oprac. i wstęp J. Sehn, przeł. J. Sehn, E. Kocwa, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1956, s. 132.

²³ Zob. *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, red. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, K. Wasilewski, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2019.

²⁴ Wywiad autora z Edwardem Dębickim, Gorzów Wielkopolski, 28 II 2025, w zbiorach autora.

Jednocześnie podkreśla on znaczenie tego wydarzenia dla samych Romów i odwołuje się do pamięci o zagładzie jako zasadniczego fundamentu współczesnej tożsamości Romów:

Choć świadomość historyczna w różnych grupach Romów jest zróżnicowana, to jednak trauma po Holokauście jest silnie zakorzeniona w przekazie międzypokoleniowym. Dla wielu społeczności jest to element łączący, choć jednocześnie obnaża bolesne doświadczenie wykluczenia i zapomnienia przez większość społeczeństw. Współczesne wyzwanie polega na tym, by ta pamięć była nie tylko elementem historii, ale także impulsem do przeciwdziałania dyskryminacji Romów dzisiaj i w przyszłości²⁵.

Niewątpliwą zasługą środowisk romskich jest zapoczątkowanie trudnego procesu wprowadzania do debaty publicznej tematyki związanej z zagładą Romów i Sinti. Niepodważalne zasługi ma na tym polu powstałe w 1992 r. Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu²⁶. Dzięki jego wieloletniej działalności pamięć żywych nie została zatarta milczeniem. Warto tu przywołać przykłady starań na rzecz upamiętnienia Romów i Sinti pomordowanych w KL Auschwitz-Birkenau. Przede wszystkim była to zakrojona na dużą skalę działalność edukacyjna. Stowarzyszenie korzystało z doświadczeń Centralnej Rady Niemieckich Sinti i Romów w Heidelbergu (Zentralrat Deutscher Sinti und Roma). W 1993 r. zorganizowano z jego inicjatywy uroczystość pięćdziesiątej rocznicy przywiezienia pierwszego transportu Romów i Sinti do Zigeunerlager. Wydarzeniu temu towarzyszyła wystawa prac plastycznych byłego więźnia Birkenau – austriackiego Roma Karla Stojki oraz widowisko słowno-muzyczne pt. *Krwawe lzy* oparte na twórczości romskiej poetki Bronisławy Wajs-Papuszy. W 1994 r., w pięćdziesiątą rocznicę zagłady Romów i Sinti w KL Auschwitz-Birkenau Stowarzyszenie zainicjowało pierwsze oficjalne obchody. Na uroczystość przybyli Romowie z różnych krajów oraz oficjalne delegacje wielu państw²⁷. Ważnym momentem w upamiętnieniu romskich ofiar KL Auschwitz-Birkenau było przygotowanie w 2001 r. pierwszej w Polsce stałej wystawy poświęconej zagładzie Romów i Sinti. Zorganizowano ją w bloku 13 Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Jednym z elementów ekspozycji są akwarele żydowskiej więźniarki KL Auschwitz-Birkenau Diny Gottliebovej, studentki akademii sztuk pięknych z Brna, która na polecenie dr. Mengele malowała portrety romskich więźniów Zigeunerlager. Uzupełnieniem wystawy jest obszerny katalog w językach polskim i niemieckim²⁸. W otwarciu ekspozycji 2 sierpnia 2001 r. oprócz niewielkiej grupy byłych więźniów KL Auschwitz-

²⁵ Wywiad autora z Władysławem Kwiatkowskim, Gorzów Wielkopolski, 2 III 2025, w zbiorach autora.

²⁶ R. Kwiatkowski, W. Kwiatkowski, M. Isztok, *26 lat obchodów – pamięć o romskim Holokauście przez pryzmat obchodów likwidacji obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau*, [w:] *Kustosz cygańskiej...*, s. 345–362.

²⁷ T. Włodarczyk, *Szoah/Porajmos jako podstawa tożsamości Żydów i Romów*, [w:] *Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania*, wyd. 2, red. J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2014, s. 162.

²⁸ R. Rose, *Zagłada...*

-Birkenau uczestniczyli m.in. wiceprzewodnicząca Bundestagu Petra Bläss oraz minister spraw zagranicznych Władysław Bartoszewski, który sprawował wówczas również funkcję przewodniczącego Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej. W 2010 r. pod Krematorium V odsłonięto z kolei tablicę w języku romskim poświęconą pamięci Romów i Sinti pomordowanych podczas likwidacji Zigeunerlager. Oprócz niej znajdują się tam jeszcze tablice w językach polskim, angielskim i hebrajskim. Widnieje na nich napis: „Pamięci mężczyzn, kobiet i dzieci, ofiar nazistowskiego ludobójstwa. W tym miejscu znajdują się ich popioły. Niech spoczywają w pokoju”²⁹. Realizowane przez Stowarzyszenie Romów w Polsce przedsięwzięcia związane z kultywowaniem pamięci o romskich ofiarach KL Auschwitz-Birkenau przyniosły pożądane efekty. Uchwałą z 29 lipca 2011 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął decyzję o ustanowieniu 2 sierpnia Dniem Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti, oddając w ten sposób hołd ofiarom hitlerowskiego ludobójstwa³⁰. Podobny gest uczynił Parlament Europejski, ustanawiając rezolucją z 15 kwietnia 2015 r. 2 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci o Ofiarach Holokaustu Romów³¹. Warto dodać, że upamiętnienie romskiej zagłady ma duże znaczenie integracyjne dla różnych grup tej społeczności, przyczynia się bowiem do homogenizacji pamięci zbiorowej i budowania wspólnej tożsamości. Pamięć o zagładzie łączy Romów rozproszonych po różnych krajach, a zdaniem prezesa Stowarzyszenia Romów w Polsce Romana Kwiatkowskiego jest ważnym elementem dokonującego się obecnie procesu narodotwórczego³².

Obchody osiemdziesiątej rocznicy likwidacji Zigeunerlager

Przypadająca 2 sierpnia 2024 r. osiemdziesiąta rocznica likwidacji obozu romskiego poprzedzona została upamiętnieniem osiemdziesiątej rocznicy buntu Romów i Sinti w Zigeunerlager. Pamięć o tym wydarzeniu jest dziś ważnym elementem narracji o oporze Romów i Sinti wobec ludobójczych zamiarów hitlerowskiego reżimu. Obchody rocznicy buntu odbyły się 16 maja 2024 r. na terenie byłego obozu romskiego w Auschwitz-Birkenau. Uroczystość zorganizowały Stowarzyszenie Romów w Polsce oraz Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie. Prezes Kwiatkowski stwierdził w przemówieniu:

Mając świadomość, że czeka ich niechybna śmierć w starciu z uzbrojonymi po zęby esesmanami, zdecydowali, że warto podjąć wysiłek, aby zachować to, co jest esencją człowieczeństwa, czyli godność. Odmówili roli pokornych ofiar, które będą prowadzone na rzeź, postanowili pokazać, że hartu ludzkiego ducha nie da się złamać³³.

²⁹ T. Włodarczyk, *Romskie...*, s. 54.

³⁰ *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 lipca 2011 r. w sprawie ustanowienia Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti*, M.P. 2011, nr 70, poz. 690.

³¹ 2015/2615(RSP). *Resolution on the Occasion of International Roma Day – Anti-Gypsyism in Europe and EU Recognition of the Memorial Day of the Roma Genocide during World War II*, „European Parliament” [online], 15 IV 2015 [dostęp: 16 XII 2024]: <[https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/en/procedure-file?reference=2015/2615\(RSP\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/en/procedure-file?reference=2015/2615(RSP))>.

³² R. Kwiatkowski, *Działalność Stowarzyszenia Romów w Polsce*, [w:] *Romowie w Europie...*, s. 231–232.

³³ *Romowie uczcili pamięć przodków, uczestników buntu w KL Auschwitz*, „TVP 3 Kraków” [online], 16 V 2024 [dostęp: 10 XII 2024]: <<https://krakow.tvp.pl/77560020/romowie-uccili-pamiec-przodkow-uczestnikow-buntu-w-kl-auschwitz>>.

Fot. 1. Obchody osiemdziesiątej rocznicy buntu Romów i Sinti na terenie byłego obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau, 16 V 2024 r.

Źródło: *Oświęcim. Romowie oddali hold uczestnikom buntu w KL Auschwitz*, „Oświęcim Online” [online, dostęp: 16 II 2025]: <<https://www.oswiecimonline.pl/oswiecim-romowie-oddali-hold-uczestnikom-buntu-w-kl-auschwitz/>>

Uroczystości upamiętniające osiemdziesiątą rocznicę likwidacji Zigeunerlager odbyły się 2 sierpnia 2024 r. na terenie Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Miejscu Pamięci Romów. Warto podkreślić międzynarodowy charakter tego wydarzenia, wzięli w nim bowiem udział m.in. przewodnicząca Bundestagu Bärbel Bas, przewodnicząca Bundesratu Manuela Schwesig, przewodniczący Międzynarodowego Sojuszu Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy Theodoros Rousopoulos, przewodniczący Instytutu Jad Waszem Dani Dayan oraz przewodniczący Międzynarodowego Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście (IHRA) lord Eric Jack Pickles. Obchody zostały zorganizowane przez Stowarzyszenie Romów w Polsce, Centralną Radę Niemieckich Sinti i Romów oraz Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau³⁴. Warto zaznaczyć, że był to pierwszy przypadek, gdy uczestniczyła w nich osoba stojąca na czele Bundestagu. Bärbel Bas podkreśliła to w swoim wystąpieniu, stwierdzając jednocześnie:

Auschwitz symbolizuje największą zbrodnię, jaką ludzie popełnili kiedykolwiek na innych ludziach. Symbolizuje dokonane przez Niemcy załamanie w dziejach cywilizacji. Symbolizuje zamiar zagłady europejskich Żydów. Symbolizuje ludobójstwo popełnione na Sinti i Romach. Tu w Auschwitz rasistowski obłęd kończył się okrutnym unicestwieniem życia ludzkiego³⁵.

³⁴ Zob. *European Holocaust Memorial Day. 2 August 1944 80th Anniversary 2024*, oprac. J. Mack i in., Central Council of German Sinti and Roma, Heidelberg 2024.

³⁵ B. Bas, *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau, 02.08.2024 r.*, „Europejski Dzień Pamięci o Holokauście Romów” [online],

W dalszej części wystąpienia wskazała na fakt długoletniego negowania i wypierania w powojennych Niemczech krzywd wyrządzonych Romom i Sinti przez hitlerowski reżim. Przypomniała też, że prawie żaden sprawca nie został pociągnięty do odpowiedzialności, sądy odmawiały ocalałym odszkodowań, a ci nierzadko spotykali w urzędach państwowych swoich wcześniejszych oprawców. Bas dodała też, że przez długie lata ocaleli i ich potomkowie musieli się upominać o uznanie przemilczanych zbrodni. Warto wspomnieć, że odniosła się także do przypadającej dzień wcześniej osiemdziesiątej rocznicy wybuchu powstania warszawskiego, stwierdzając, że kiedy Romowie i Sinti walczyli w KL Auschwitz-Birkenau o przeżycie, do walki z niemieckim okupantem stanęła Armia Krajowa. Jednocześnie przewodnicząca Bundestagu zauważyła, że w Niemczech wiedza na temat oporu polskiego społeczeństwa przeciwko hitlerowskiemu reżimowi nie jest powszechna³⁶.

Należy też odnotować ważne słowa, które padły w wystąpieniu przewodniczącej Bundesratu Manuela Schwesig. Podkreśliła ona m.in. konieczność przeciwdziałania nienawiści rasowej oraz walki z wykluczeniem i przemocą wobec Romów i Sinti, dodając jednocześnie, że pamięć o zagładzie tych grup w KL Auschwitz-Birkenau powinna zostać przekazana kolejnym pokoleniom jako ostrzeżenie na przyszłość³⁷. Przewodniczący Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy Theodoros Rousopoulos, rozpoczynając swoje wystąpienie, odwołał się do relacji żydowskiej więźniarki z KL Auschwitz-Birkenau Very Alexander, która została przydzielona do opieki nad romskimi bliźniętami w Zigeunerlager. Kobieta ta była świadkiem zbrodniczych eksperymentów medycznych dr. Mengele. Przewodniczący przywołał w ten sposób konkretne obrazy męczeństwa Romów i Sinti, podkreślając jednocześnie konieczność podtrzymywania pamięci o eksterminacji tych grup w KL Auschwitz-Birkenau i wskazując na jej fundamentalne znaczenie dla przyszłych pokoleń³⁸.

Ważne kwestie poruszył także przewodniczący Centralnej Rady Niemieckich Sinti i Romów Romani Rose, ostrzegając przed odradzającymi się w Europie nacjonalizmami. Stwierdził, że przypominanie o Holokauście nie ma na celu przenoszenia winy na kolejne pokolenia, ale oznacza wzięcie współodpowiedzialności za zwycięstwo demokracji oraz jej podtrzymywanie³⁹. Prezes Kwiatkowski stwierdził z kolei, że eksterminacja

2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/barbel-bas/>>.

³⁶ Tamże.

³⁷ M. Schwesig, *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokauście Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/manuela-schwesig/>>.

³⁸ Th. Rousopoulos, *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokauście Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/theodoros-rousopoulos/>>.

³⁹ R. Rose, *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokauście Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/romani-rose-7/>>.

Romów i Sinti wciąż jest zagadnieniem mało znanym i rzadko poruszonym w kontekście wydarzeń drugiej wojny światowej, dlatego należy jej przywrócić stosowne miejsce w historii. Podkreślił jednocześnie, że nie można zapominać o wyzwaniach, przed którymi społeczność Romów i Sinti stoi obecnie, zaliczając do nich walkę o równe traktowanie i przeciwdziałanie antycyganizmowi⁴⁰. To ostatnie zjawisko przejawia się m.in. w mowie nienawiści, przemocy i dyskryminacji⁴¹.

Na koniec warto wspomnieć o muzycznej oprawie ceremonii upamiętniającej osiemdziesiąt rocznicę likwidacji obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau oraz nawiązujących do tego wydarzenia obchodach Europejskiego Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti. 1 sierpnia 2024 r. w Filharmonii Krakowskiej wykonano poświęcone Romom i Sinti oratorium *O Lungo Drom* ('Długa droga') autorstwa Ralfa Yusufa Gawlicka. Następnego dnia w kościele pw. św. Józefa Robotnika w Oświęcimiu wykonany został natomiast poemat symfoniczny *Harfy Papuszy* Jana Kantego Pawluśkiewicza na podstawie wierszy romskiej poetki.

Fot. 2. Obchody Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti na terenie byłego obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau. Przemawia Romani Rose, przewodniczący Centralnej Rady Niemieckich Romów i Sinti, 2 VIII 2024 r. (fot. Sabina Kwiatkowska)

⁴⁰ R. Kwiatkowski, *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau, 02.08.2024 r.*, „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/roman-kwiatkowski-4/>>.

⁴¹ P. Popieliński, *Niezależna Komisja ds. Antycyganizmu w Niemczech i efekty jej działania*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2024, nr 32, s. 157.

Fot. 3. Pomnik upamiętniający pomordowanych Romów i Sinti na terenie byłego obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau, 2 VIII 2024 r.

Źródło: *Dzień Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti*, „Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 16 II 2025]: <<https://www.gov.pl/web/mswia/dzien-pamieci-o-zagladzie-romow-i-sinti>>

Współczesne pojmowanie zbrodni na Romach i Sinti w kontekście działalności Międzynarodowego Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście

Międzynarodowy Sojusz na rzecz Pamięci o Holokauście (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA) skupia decydentów i ekspertów z 35 państw, w tym Polski. Strategicznym celem organizacji jest przeciwdziałanie zniekształceniom pamięci o Holokauście i zagładzie Romów⁴². W tym kontekście należy wskazać na dwie kwestie, bez których narracja o Holokauście oraz ludobójstwie Romów i Sinti będzie niepełna. Pierwsza dotyczy częstego pomijania martyrologii polskiej ludności podczas drugiej wojny światowej. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa ministra propagandy Trzeciej Rzeszy Josepha Goebbelsa, który na zorganizowanej 24 października 1939 r. konferencji prasowej stwierdził, że „Polska jest krajem podludzi. Polaków, Żydów i Cyganów należy wymieniać jednym tchem”⁴³. W związku z tym w narracji o ludobójstwie Romów i Żydów nie można zapomnieć o polskich ofiarach hitlerowskiego reżimu i przejść obojętnie wobec faktu, że ludobójstwo Polaków na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich rozpoczęło się na długo przed tym, jak ruszyła machina śmierci, której symbolem stał się KL Auschwitz-Birkenau. Dla przykładu warto

⁴² „International Holocaust Remembrance Alliance” [online, dostęp: 2 III 2025]: <<https://holocaustremembrance.com>>.

⁴³ R. Rose, *Zagłada...*, s. 22.

przypomnieć o zbrodniach, których hitlerowcy dokonali na ludności polskiej w pierwszych miesiącach okupacji w Lasach Piaśnickich. Wobec tego narracja o żydowskich, romskich i polskich ofiarach nazistowskich Niemiec powinna być prowadzona na jednej płaszczyźnie.

Kwestia druga to brak wiedzy na temat rozliczania sprawców ludobójstwa Romów. Sprawa ta jest rzadko podnoszona i praktycznie nieobecna w przestrzeni publicznej, a przecież trudno mówić o ofiarach, nie wspominając nic o sprawcach zbrodni. Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że niemieccy zbrodniarze w zdecydowanej większości uniknęli odpowiedzialności za swoje czyny, o czym świadczy przykład załogi KL Auschwitz-Birkenau⁴⁴.

Mówiąc o rozliczaniu hitlerowskich zbrodni, warto przywołać postać niemieckiego filozofa prawa Gustava Radbrucha, twórcy teorii prawa niegodziwego, który przeciwstawiał się dehumanizacji prawa w Trzeciej Rzeszy. Teoria ta odwołuje się do prawa naturalnego i mówi, że przepisy wydane z naruszeniem podstawowych norm moralnych nie są wiążące. Tym samym Radbruch rzuca zupełnie nowe światło na kwestię oceny działań nazistowskich zbrodniarzy, którzy zazwyczaj usprawiedliwiali się wykonywaniem rozkazów. O Radbruchu i jego teorii prawa niegodziwego niemal zapomniano⁴⁵. Wydaje się jednak, że bez odwołania do niej trudno prowadzić rzetelną debatę o rozliczeniach zbrodniarzy realizujących rasistowską politykę Trzeciej Rzeszy.

Międzynarodowy Sojusz na rzecz Pamięci o Holokauście przestrzega przed relatywizowaniem niemieckich zbrodni z czasów drugiej wojny światowej. Jednocześnie przypomina, że rasizm i dyskryminacja, z którymi spotykają się obecnie społeczności romskie, mają źródło w wielowiekowych prześladowaniach Romów, których punktem kulminacyjnym było ludobójstwo w czasie wojny. Organizacja ta wskazuje na konieczność upowszechniania wiedzy o ludobójstwie Romów i Sinti w obliczu narastającego w wielu krajach nacjonalizmu. Należy się zgodzić z takim stanowiskiem, ponieważ historia daje świadectwo powtarzalności pewnych mechanizmów i sposobów myślenia. Warto pamiętać, że u podstaw rasistowskiej polityki Trzeciej Rzeszy leżały skrajny nacjonalizm oraz pogwałcenie zasad demokracji i praworządności. Dlatego też działacze Sojuszu wskazują na potrzebę walki o demokrację, która ich zdaniem zapewnia poszanowanie praw człowieka. Dużą rolę przywiązują przy tym do edukacji, podkreślając konieczność uwypuklenia genezy zagłady, jej okoliczności oraz skali. Organizacja stoi na stanowisku, że wieloletnie zaniedbywanie kwestii ludobójstwa Romów skutkuje uprzedzeniami wobec tej społeczności i dyskryminowaniem jej do dnia dzisiejszego. W rezultacie Romowie postrzegani są jako grupa obca i obciążeni wieloma negatywnymi stereotypami. W celu walki z uprzedzeniami działający przy IHRA eksperci z Komitetu ds. Ludobójstwa Romów opracowali roboczą definicję antycyganizmu, która została ściśle powiązana z pojęciem dyskryminacji, będącej ich zdaniem podstawową barierą

⁴⁴ Zob. G.M. Kowalski, *Sprawy karne SS-manów z załogi KL Auschwitz przed sądami powszechnymi w Polsce w latach 1946–1956. Artykuł koncepcyjny*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2021, t. 24, s. 99–111.

⁴⁵ Wypowiedź prof. Adama Bosiackiego odnotowana przez autora podczas konferencji naukowej „Dekret sierpniowy jako narzędzie sprawiedliwych rozliczeń ze zbrodniarzami okresu wojny i okupacji?”, Katowice, 24–25 IX 2024.

uniemożliwiającą włączenie Romów do szerszego społeczeństwa i pełne korzystanie przez nich z przysługujących im praw⁴⁶. Walka z dyskryminacją Romów i Sinti to bez wątpienia zadanie długofalowe, wymagające zbiorowego wysiłku romskich działaczy oraz historyków, edukatorów i polityków.

Zakończenie

KL Auschwitz-Birkenau stał się symbolem realizowanego na ogromną skalę ludobójstwa i pogwałcenia godności ludzkiej. Doświadczenie to było również udziałem Romów i Sinti, których zginęło tam ok. 20 tys. Zlikwidowanie Zigeunerlager 1 sierpnia 1944 r. było apogeum konsekwentnie realizowanego przez hitlerowskich zbrodniarzy planu eksterminacji tych grup etnicznych w imię rasistowskiej ideologii. Nie można jednak zapomnieć, że znaczny odsetek więźniów obozu cygańskiego stanowiły osoby przywiezione z Niemiec, a jedynie niewielką część – polscy Romowie. Eksterminacji tych ostatnich w okupowanej Polsce dokonywano zazwyczaj poza obozami. Zbrodnie popełnione na Romach i Sinti w Auschwitz-Birkenau zostały rozliczone w niewielkim zakresie. 2 kwietnia 1947 r. pierwszy komendant obozu Rudolf Höss skazany został przez Najwyższy Trybunał Narodowy na karę śmierci przez powieszenie, a wyrok wykonano 16 kwietnia na terenie dawnego obozu Auschwitz-Birkenau, nieopodal budynku komendatury, w której urzędował. 24 stycznia 1948 r. w krakowskim więzieniu przy Montelupich po pierwszym procesie oświęcimskim zgodnie z wyrokiem Najwyższego Trybunału Narodowego powieszono z kolei 21 członków załogi KL Auschwitz-Birkenau⁴⁷. W drugim procesie oświęcimskim, który toczył się w latach 1963–1965 przed sądem we Frankfurcie nad Menem, nie zapadł już natomiast żaden wyrok śmierci wobec członków załogi obozu.

Przez wiele lat zagłada Romów i Sinti pozostawała na marginesie narracji o hitlerowskim ludobójstwie w czasie drugiej wojny światowej. Zorganizowane 2 sierpnia 2024 r. obchody osiemdziesiątej rocznicy likwidacji Zigeunerlager odegrały więc ważną rolę w podtrzymywaniu pamięci o romskich ofiarach niemieckiego totalitaryzmu.

Zigeunerlager in KL Auschwitz-Birkenau and Its Liquidation. On the 80th Anniversary of the Occurrence

Auschwitz-Birkenau camp has become a symbol of total genocide, the ultimate violation of human dignity. This experience was also shared by the Roma and Sinti, who were placed in a camp called Zigeunerlager located within KL Auschwitz-Birkenau, created specifically for them at the beginning of 1943. The Roma placed in the Zigeunerlager died as a result of exhaustion from forced labour, poor sanitary

⁴⁶ *Niewiążąca prawnie robocza definicja antycyganizmu / dyskryminacji antyromskiej*, „International Holocaust Remembrance Alliance” [online, dostęp: 3 III 2025]: <<https://holocaustremembrance.com/resources/niewiazaca-prawnie-robocza-definicja-antycyganizmu-dyskryminacji-antyromskiej>>.

⁴⁷ Zob. J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Instytut Pamięci Narodowej, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2021.

conditions, rampant diseases, and died in gas chambers. An example of special bestiality and criminal medicine were the medical experiments carried out on Roma prisoners by Dr. Josef Mengele. In total, about 20,000 Roma and Sinti lost their lives in the camp.

The liquidation of the Zigeunerlager in August 1944 marked the culmination of the Nazi criminals' plan to exterminate the Roma and Sinti in the name of racist ideology. The commemoration of 2 August as the Day of Remembrance of the Holocaust of the Roma and Sinti allows us to restore the memory of the Roma victims of Nazi totalitarianism.

Keywords: Roma, Sinti, Third Reich, deportations, KL Auschwitz-Birkenau, genocide

Zigeunerlager w KL Auschwitz-Birkenau i jego likwidacja. W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń

Obóz Auschwitz-Birkenau jest symbolem totalnego ludobójstwa i ostatecznego pogwałcenia godności ludzkiej. Doświadczenie to stało się także udziałem Romów i Sinti, dla których na początku 1943 r. utworzono Zigeunerlager. Umieszczeni w nim Romowie umierali wskutek wyczerpania przymusową pracą, złych warunków sanitarnych oraz szerzących się chorób i ginęli w komorach gazowych. Przykładem szczególnego bestialstwa były eksperymenty medyczne prowadzone na romskich więźniach przez dr. Josefa Mengele. Łącznie w obozie straciło życie ok. 20 tys. Romów i Sinti.

Likwidacja Zigeunerlager w sierpniu 1944 r. była apogeum konsekwentnie realizowanego przez hitlerowskich zbrodniarzy planu eksterminacji Romów i Sinti w imię rasistowskiej ideologii. Organizowane 2 sierpnia obchody Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti pozwalają przywrócić pamięć o zapomnianych ofiarach niemieckiego totalitaryzmu.

Słowa kluczowe: Romowie, Sinti, Trzecia Rzesza, deportacje, KL Auschwitz-Birkenau, ludobójstwo

Bibliografia

- 2015/2615(RSP). *Resolution on the Occasion of International Roma Day – Anti-Gypsyism in Europe and EU Recognition of the Memorial Day of the Roma Genocide during World War II*, „European Parliament” [online], 15 IV 2015 [dostęp: 16 XII 2024]: <[https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/en/procedure-file?reference=2015/2615\(RSP\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/en/procedure-file?reference=2015/2615(RSP))>.
- Bas B., *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau, 02.08.2024 r.*, „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/barbel-bas/>>.
- Dzień Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti*, „Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 16 II 2025]: <<https://www.gov.pl/web/mswia/dzien-pamieci-o-zagladzie-romow-i-sinti>>.

- European Holocaust Memorial Day. 2 August 1944 80th Anniversary 2024*, oprac. J. Mack, J. Kaiser, A. Cramer, R. Fisch, W. Kwiatkowski, P. Pskała, M. Isztok, Central Council of German Sinti and Roma, Heidelberg 2024.
- „International Holocaust Remembrance Alliance” [online, dostęp: 2 III 2025]: <<https://holocaustremembrance.com>>.
- Juszkiewiczówna M., *Tragiczny los Cyganów na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1992, t. 34.
- Kapralski S., Martyniak M., Talewicz-Kwiatkowska J., *Romowie w KL Auschwitz*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2011 (Głosy Pamięci, 7).
- Kielar W., *Anus Mundi. Wspomnienia oświęcimskie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976.
- Kowalski G.M., *Sprawy karne SS-manów z załogi KL Auschwitz przed sądami powszechnymi w Polsce w latach 1946–1956. Artykuł koncepcyjny*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2021, t. 24.
- Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, red. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, K. Wasilewski, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Kwiatkowski R., *Działalność Stowarzyszenia Romów w Polsce*, [w:] *Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania*, wyd. 2, red. J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2014.
- Kwiatkowski R., *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau, 02.08.2024 r.*, „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/roman-kwiatkowski-4/>>.
- Kwiatkowski R., Kwiatkowski W., Isztok M., *26 lat obchodów – pamięć o romskim Holokaucie przez pryzmat obchodów likwidacji obozu romskiego w KL Auschwitz-Birkenau*, [w:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu*, red. P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, K. Wasilewski, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2019.
- Langbein H., *People in Auschwitz*, The University of North Carolina Press, 2024.
- Lubecka J., *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Instytut Pamięci Narodowej, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2021.
- Niewiążąca prawnie robocza definicja antycyganizmu / dyskryminacji antyromskiej*, „International Holocaust Remembrance Alliance” [online, dostęp: 3 III 2025]: <<https://holocaustremembrance.com/resources/niewiazaca-prawnie-robocza-definicja-antycyganizmu-dyskryminacji-antyromskiej>>.
- Nyiszli M., *Byłem asystentem doktora Mengele*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 1996.
- Oświęcim. Romowie oddali hołd uczestnikom buntu w KL Auschwitz*, „Oświęcim Online” [online, dostęp: 16 II 2025]: <<https://www.oswiecimonline.pl/oswiecim-romowie-oddali-hold-uczestnikom-buntu-w-kl-auschwitz/>>.
- Popieliński P., *Niezależna Komisja ds. Antycyganizmu w Niemczech i efekty jej działania*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2024, nr 32.
- Popieliński P., Krzyżanowski P.J., *Upamiętnianie zagłady Sinti i Romów przed i po zjednoczeniu Niemiec – wstęp do problematyki*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2020, nr 28.

- Romowie uczcili pamięć przodków, uczestników buntu w KL Auschwitz*, „TVP 3 Kraków” [online], 16 V 2024 [dostęp: 10 XII 2024]: <<https://krakow.tvp.pl/77560020/romowie-uccili-pamiec-przodkow-uczestnikow-buntu-w-kl-auschwitz>>.
- Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania*, wyd. 2, red. J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2014.
- Rose R., *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/romani-rose-7/>>.
- Rose R., *„Den Rauch hatten wir täglich vor Augen”. Der nationalsozialistische Völkermord an den Sinti und Roma*, Verlag das Wunderhorn und Dokumentations- und Kulturzentrum Deutsche Sinti und Roma, Heidelberg 1999.
- Rose R., *Zagłada Sinti i Romów. Katalog stałej wystawy w Państwowym Muzeum w Oświęcimiu*, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, Heidelberg 2003.
- Rousopoulos Th., *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/theodoros-rousopoulos>>.
- Schwesig M., *Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu Sinti i Romów Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau*, 02.08.2024 r., „Europejski Dzień Pamięci o Holokaucie Romów” [online], 2 VIII 2024 [dostęp: 14 XII 2024]: <<https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/pl/statements/manuela-schwesig/>>.
- Szmaglewska S., *Dymy nad Birkenau*, Czytelnik, Warszawa 1968.
- Talewicz-Kwiatkowska J., *Romowie i Sinti w KL Auschwitz*, [w:] S. Kaprański, M. Martyniak, J. Talewicz-Kwiatkowska, *Romowie w KL Auschwitz*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2011 (Głosy Pamięci, 7).
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 lipca 2011 r. w sprawie ustanowienia Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti*, M.P. 2011, nr 70, poz. 690.
- Włodarczyk T., *Romskie i żydowskie praktyki utrwalania pamięci zagłady*, „Studia – Konteksty Pogranicza” 2017, nr 1.
- Włodarczyk T., *Szoah/Porajmos jako podstawa tożsamości Żydów i Romów*, [w:] *Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania*, wyd. 2, red. J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2014.
- Wspomnienia Rudolfa Hoessa. Komendanta Obozu Oświęcimskiego*, oprac. i wstęp J. Sehn, przeł. J. Sehn, E. Kocwa, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1956.
- Z perspektywy pamięci o Zagładzie Romów – spacer online po wystawie czasowej „Taki pejzaż”*, „Muzeum Historii Żydów Polskich »Polin«” [online, dostęp: 14 XII 2024]: <<https://polin.pl/pl/wydarzenie/z-perspektywy-pamieci-o-zagladzie-romow-spacer-online-po-wystawie-czasowej-taki-pejzaz>>.
- Zimmermann M., *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007.
- Żywulska K., *Przeżyłam Oświęcim*, Dom Wydawniczy „Tchu”, Warszawa 2004.